

VITA №2

ANTIQUA

КИЇВ
1999

Номер затверджено до друку на засіданні Вченої ради історичного факультету Київського університету імені Тараса Шевченка

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

д.і.н., проф. Гладких М.І. (головний редактор)
к.і.н., викл. Андрощук Ф.О. (відповідальний секретар)
д.і.н., проф. Борисенко В.К.
д.і.н., Залізняк Л.Л.
д.і.н., проф. Крижанівський О.П.
к.і.н., доц. Малєєв Ю.М.
д.і.н., проф. Моця О.П.
к.і.н., доц. Омельченко Ю.А.
к.і.н., ст.н.співроб. Піоро І.С.
ас. Рижов С.М.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

д.і.н. проф. Буравченков Б.О.
д.і.н. Зубар В.М.

Засновник - "Товариство
Археології та Антропології"

Реєстраційне свідоцтво
КІ № 350 видане 8 лютого 1999 р.
Міністерством інформації України

Оригінал-макет виготовлено
у видавничому відділі Товариства
Археології та Антропології

Адреса редакції: 252030, м. Київ,
вул. Володимирська, 64, ауд. 164

Редактор **Комар О.В.**

Редактор англomовних текстів **Репік Д.В.**

Художнє оформлення **Піоро В.І., Адаменко Д.В.**

Комп'ютерна верстка **Піоро В.І.**

© Товариство Археології
та Антропології, 1999

© Колектив авторів, 1999

Підписано до друку 30.12.99. Формат 60x84/8. Пап. офс. № 1. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 32,5. Наклад 300 примірників.

Друкарня фірми "Есе". Київ, пр-т Вернадського, 34/1.

VITA

2•1999

ANTIQUA

ЗМІСТ

Кухарчук Ю.В. Про культурну належність муст'єрського місцезнаходження Чулатове III у Подесенні	3
Пясецький В.К. Палеоліт східної частини Волинської височини	8
Ступак Д.В. Технології розщеплення кременюсвідерської культури Українського Полісся за аналізом нуклеусів	18
Корнієнко В.В. Класифікація антропоморфних зображень пізнього палеоліту	25
Смынтына Е.В. Миграции населения и способ культурно-исторической адаптации: некоторые проблемы соотношения (по материалам мезолитических поселений Украины)	31
Михайлова Н.Р. Міфи про оленя у народів Євразії	38
Хассан Хасан Древний город Мари (проблеми историко-археологического изучения)	45
Мамлеева Л.А. Становление Великого шелкового пути в системе трансцивилизованного взаимодействия народов Евразии	53
Піоро В.І. Поховання катакомбної культури з виробничим інвентарем на Луганщині	62
Лисенко С.Д. Козаровицький могильник доби пізньої бронзи	69
Зубарь В.М., Крапивина В.В. О римском гарнизоне Ольвии в середине III в.	76
Петраускас А.В., Петраускас О.В., Шишкін Р.Г. Нове пізньозарубінецьке поселення біля с. Крюківщина на Київщині	84
Левада М.Є., Осадчий Р.М. Нові пам'ятки черняхівської культури на півночі Вінницької області (До питання про заселення межиріччя Південного Бугу та Росі у пізньоримський час)	92

РАНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНІ ІНГУМАЦІЇ В АРЕАЛІ ПЕНЬКІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

The article is devoted to one of the most interesting problem of early slavs archaeology: the problem of mono- or bi-ritualism of penkovka culture burial practice. Proposing article contains historiographical survey of this problem, catalog of inhumation burials in penkovka culture area and of the studies in microchronology of those burials. In the article is proposed a new approach to above-mention problem. According in our opinion it is not correctly to formulate this problem like a hard opposition of cremation and inhumation rituals carriers or like ultimate culture unity of those population. We need to examine more correctly the degree of inclusion of inhumations carriers into culture context of penkovka antiquities in each concrete case.

Сучасна славістика має чимало проблем, пов'язаних з найбільш ранніми етапами існування історичного слов'янства. Одна з них, що викликала і викликає досі запеклі дискусії у наукових колах, - проблема моно- або біритуальності поховальної практики носіїв пеньківських старожитностей. Наріжним каменем зазначеної проблеми є декілька поховань з інгумаціями, що супроводжувалися прикрасами "пеньківського вигляду", які частіше називають "речами кола старожитностей антів". Декілька пунктів з такими похованнями відомо у Надпоріжжі, Дніпровському Лісостеповому Лівобережжі (далі - ДЛЛ) та Молдові, тобто практично у всьому ареалі пеньківської культури. Сутність дискусії зводиться до питання: чи вважати ці інгумації похованнями носіїв пеньківської культури або ж розглядати їх як поховання іншокультурного (і, вірогідно, іншоетнічного) населення, яке перейняло деякі елементи матеріальної культури пеньківських племен? На цей час зазначена проблема далека від вирішення, що робить актуальним звернення до неї.

Запропонована стаття, перш за все, має на меті створення повного реєстру поховань зазначеного типу та перегляд історіографічного доробку з проблеми їх атрибуції. Крім того, буде подано власний підхід до вирішення проблеми моно- або біритуальності поховальної практики пеньківського населення, який є дещо відмінним від підходів попередніх дослідників.

Науковий інтерес до ранньосередньовічних інгумацій з речами кола "старожитностей антів" виник у 1960-х рр., практично одночасно з початком досліджень пеньківських пам'яток. Відкриття останніх було пов'язано з роботами Кременчуцької слов'янської експедиції під керівництвом Д.Т.Березовця, яка працювала переважно у долині Тясмину. Тут у 1955-1959 рр. було досліджено декілька поселень в околицях с.Пеньківка, датованих автором розкопок VII-IX ст. і пов'язаних з літописними улицями [Березовець, 1963]. Слід зазначити, що перші пам'ятки пеньківського кола були знайдені дещо раніше, наприкінці 1940-х рр., розвідковими роботами О.В.Бодянського у Надпоріжжі. Тут у декількох пунктах поблизу сс.Ігрень та Волоське були знайдені поселення, які автор розкопок датував сер. - поч. II пол. I тис. н.е. і вважав антськими. О.В.Бодянським у зазначеному регіоні були досліджені не лише поселення, а й поховання. В одному з пунктів поблизу с.Олексіївка у Надпоріжжі ним було знайдено три тілопокладення, що супроводжувалися металевими прикрасами кола "старожитностей антів" (одне з них було випадково розкрито у 1940 р., ще одне - у 1952, а останнє - розкопане власне О.В.Бодянським у 1953 рр.). Ці поховання були по-

в'язані автором розкопок з "антським" поселенням над Тягинською Заборою [Бодянський, 1953, с.57-58].

Олексіївські інгумації поклали початок дискусії про біритуальність поховальної практики носіїв пеньківської культури. Певні відомості є лише про поховання 1953 р., тоді як два інших були описані О.В.Бодянським за словами місцевих селян. Саме тому зарахування їх до кола "антських старожитностей" (за О.В.Бодянським) традиційно вважалося сумнівним вже з часів виходу перших узагальнюючих праць, присвячених пеньківським пам'яткам [Березовець, 1963, с.201]. Таке скептичне відношення до наявності у пеньківського населення традиції тілопокладання закріплювалося і тим, що на всіх достовірно пеньківських могильниках були зустрінуті лише тілоспалення [Березовець, 1969]. Тим не менше, у більшості робіт, присвячених пеньківським старожитностям, олексіївські інгумації включені до їх кола [Сміленко, 1975, с.97; Приходнюк, 1980 с.136; Седов, 1995, с.75].

Ситуація дещо змінилася у зв'язку з відкриттям дійсно біритуальних ранньосередньовічних могильників на території сучасної Молдови, яких тут відомо два. Перший з них - могильник відомого селіштенського комплексу, де у 1972 р. розкопками І.А.Рафаловича та В.Л.Лапушняна було розкрито два ранньосередньовічних тілопокладення [Рафалович, Лапушнян, 1974, с.137-141]. Крім інгумацій на селіштенському комплексі відомо дві достовірно пеньківських кремації (одна на могильнику, інша - безпосередньо на майданчику городища) [Рафалович, 1973, с.141-142; Рафалович, Лапушнян, 1974, с.137].

Другий могильник - Данчени II - був повністю розкопаний І.А.Рафаловичем, але у зв'язку зі смертю автора розкопок публікація цієї матеріалів була здійснена М.Б.Щукінін та Т.А.Щербаквою, які впорядкували рукописи статей та польову документацію І.А.Рафаловича і додали розділ з мікрохронології могильника [Рафалович, 1986]. На могильнику було досліджено понад 400 різночасових поховань (головним чином - черняхівської культури). Могильник продовжував функціонувати у постчерняхівський час, тобто у III чвер. I тис. Незаперечно до цього часу належить одне поховання - № 280 - тілопокладення, що супроводжувалося багатим набором прикрас, датованих III чвер. I тис., та ліпною баночною посудиною. Крім того, на могильнику у шарі знайдені декілька прикрас, які також датуються цим часом. Пов'язати ці знахідки з якимись певними комплексами неможливо внаслідок досить сильної руйнації кремаційних поховань Данчени II взагалі. Безперечно лише те, що вони походять з тілоспалень, адже всі речі мають сліди перебування у вогні. Кількість гіпотетичних ранньосе-

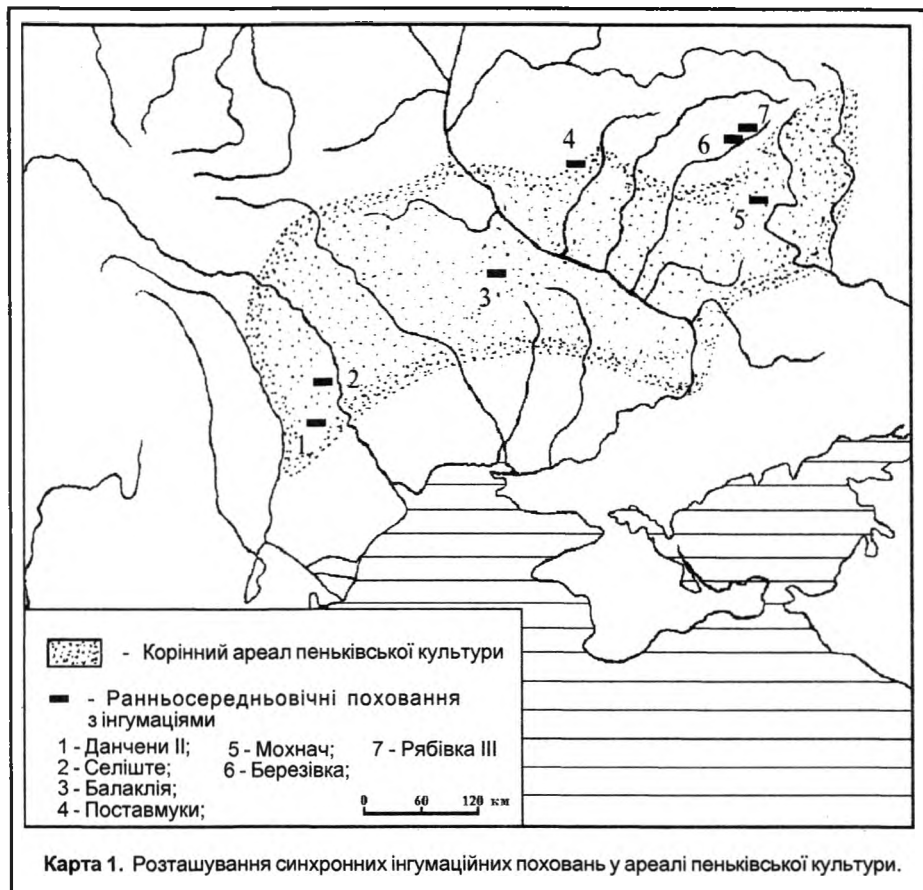
редньовічних тілопальних поховань автори визначили у 4-5 [Рафалович, 1986, с.25-27]. Нові відкриття не спростили розв'язання питання про моно- або біритуальність поховальної практики носіїв пеньківських старожитностей, адже жодне з зазначених поховань-тілопокладень не дає підстав однозначно твердити про пеньківську належність похованих, про що буде сказано нижче.

Слід зазначити, що поховання, подібні наведені вище, досліджувалися ще з кінця минулого століття. Відомості про тілопокладення з речами кола "старожитностей антів" поріччя Дніпра та Дніпровського Лівобережжя були зібрані А.М.Обломським та В.Є.Родинковою [Гавриутин, Обломский, 1996, с.121-122; 161-162]. Вони наводять відомості про п'ять пунктів, де наприкінці XIX - початку XX ст. були виявлені тілопокладення

зазначеного типу: 1) Березівка Сумської обл.: імовірно, підкурганне поховання, розкопане до 1902 р. В.Є.Данилевичем та О.М.Макаренком [Данилевич, 1905, с.427-428, 432]; 2) Поставмуки Полтавської обл.: підкурганне впускне поховання, розкопане у 1895 р. М.П.Авенариусом [Авенариус, 1896, с.178, 181, 183-185]; 3) Бабичі Черкаської обл.: невідома кількість поховань під двома (?) насипами [Каталог ..., с.80-81.- №№ 125-132]; 4) Балаклія Черкаської обл.: ґрунтове поховання, випадково знайдене у 1896 р. [Бобринский, 1901, с.29, 148-149]; 5) Мартинівка Черкаської обл.: імовірно, зруйноване поховання (наявність або відсутність насипу не оговорюється), речі з якого були придбані у 1987 р. [Спицин, 1928, с.494]. Ці знахідки документовані ще гірше, ніж матеріали розкопок Є.О.Бодяньського, тому до них практично не зверталися до останнього часу [Седов, 1995, с.75-76; Гавриутин, Обломский, 1996, с.121-122; 161-162].

Крім цих п'яти пунктів, до зведення А.М.Обломського та В.Є.Родинкової увійшли поховання Олексіївки та могильник, знайдений під час розкопок 1990 р. на поселенні Рябівка III. Крім різнокультурних поселенських об'єктів (зокрема - пеньківських) на території Рябівки III було досліджено чотири ґрунтових тілопокладення, три з яких супроводжувалися прикрасами кола "старожитностей антів" [Обломский, Терпиловский, 1993, с.167-170]. Відомості зведення А.М.Обломського та В.Є.Родинкової про пам'ятки поріччя Дніпра та ДЛЛ ми доповнюємо ще одним яскравим похованням поблизу с.Мохнач на Харківщині, яке було розкопане та опубліковане вже після виходу зазначеної роботи [Аксенов, Бабенко, 1998].

Отже, з урахуванням селіштенських та данченського поховань, останнім часом традиційно вважається, що в ареалі пеньківської культури відомо 10 пунктів з інгумаціями, з яких походить не менше 15 поховань. Переважна більшість цих поховань

Карта 1. Розташування синхронних інгумаційних поховань у ареалі пеньківської культури.

погано документована, проте цінність комплексів, досліджених наприкінці XIX - напочатку XX ст., полягає у тому, що вони дозволяють піддати сумніву неодноразово висловлену різними науковцями тезу про тяжіння інгумації з речами кола "старожитностей антів" до стику Степу та Лісостепу. Такі пам'ятки як Березівка, Поставмуки та нещодавно досліджені Рябівка III та Мохнач розташовані значно північніше межі Степу та Лісостепу (карта 1). Таким чином, інгумації зустрічаються практично у усьому ареалі пеньківських старожитностей.

Як вже було зазначено вище, до відкриття інгумацій на селіштенському могильнику ставлення до наявності традиції тілопокладання у пеньківського населення було здебільше скептичним. Саме тому першою спробою оцінити можливість існування біритуального поховального обряду у носіїв пеньківської культури можна вважати роботу І.А.Рафаловича та В.Л.Лапушняна, присвячену публікації цієї пам'ятки. На думку авторів розкопок, тілопокладення ранньосередньовічного горизонту могильника Селіште є свідомством етнічної строкатості населення цього періоду у дністро-прутському межиріччі. Незважаючи на те, що матеріали III чвер. I тис. на Селіште належать виключно до пеньківської культури, тілопокладення цього часу, за І.А.Рафаловичем та В.Л.Лапушняну, були залишені як-ись іншокультурним (і іншоетнічним) населенням.

На думку І.А.Рафаловича та В.Л.Лапушняна, селіштенський комплекс у цілому є свідомством тісного зв'язку слов'янського та неслов'янського населення, коли частина останнього переймала слов'янську манеру одягу та прикрас. Поховання небіжчиків обох груп населення у межах одного могильника також розцінювалося як факт, що свідчив про наявність найтісніших контактів. При цьому кожна з цих груп дотримувалася власних традицій у найбільш консервативній сфері культури - поховальній практиці: слов'яни практикували кремацію,

а степовики - інгумацію [Рафалович, Лапушнян, 1974, с.137-141].

Така обережна і виважена позиція І.А.Рафаловича та В.Л.Лапушняна була прийнята не всіма науковцями, і знахідки на могильнику Селіште стимулювали новий етап дискусії про біригуальність пенківської поховальної практики. Згодом, А.Т.Сміленко у своїй монографії, присвяченій слов'янським пам'яткам Степового Подніпров'я, зазначила, що тілопокладення III чвер. I тис., досліджені принаймні у Надпоріжжі, слід вважати пенківськими, проте головним обрядом пенківської культури є тілопокладення [Сміленко, 1975, с.97].

Прихильником думки про притаманність пенківському населенню поховального біригуальності була І.П.Русанова, яка, проте вважала це одним з аргументів на користь поліетнічності пенківської культури [Русанова, 1976, с.98]. У вирішенні питання про характер поховальної практики носіїв пенківських старожитностей дослідниця відштовхувалася від власних поглядів на природу пенківської культури як такої. Вбачаючи у носіях пенківських старожитностей різноетнічний конгломерат, вона наполягала, що на ранньому етапі домінуючим компонентом у цьому конгломераті було автохтонне постчерняхівське іраномовне населення, з яким власне пов'язується етнонім "анти". Інфільтрація у антське середовище слов'ян, згідно І.П.Русанової, розпочинається у VI ст. Слов'яни - "склавіни" (вихідці з празько-корчацького ареалу) інтенсивно асимілюють антів, внаслідок чого вони зникають як етно-політичне утворення, що фіксується відсутністю згадок про них у візантійських джерелах пізніше 602 р. [Русанова, 1976, с.103-112]. Оскільки інгумація є превалюючою поховальною традицією іраномовних племен, то цілком логічно вважати синхронні тілопокладення у пенківському ареалі складовою частиною саме пенківської культури, своєрідним постчерняхівським реліктом.

Послідовним прихильником біригуальності пенківської поховальної практики є В.В.Седов. Як і І.П.Русанова, він вважає, що традиція тілопокладення (як і тілорозчленувань, репрезентована похованням у Ханській III) перейшла у пенківське середовище з черняхівської культури, з якою пенківські пам'ятки, на думку В.В.Седова, генетично пов'язані. На відміну від І.П.Русанової, В.В.Седов вбачає у носіях пенківських старожитностей виключно слов'ян, а етнонім "анти" пов'язує саме з слов'янами. Невелику кількість пенківських тілопокладення він пояснює тим, що для ранньосередньовічних слов'ян притаманними були безінвентарні поховання, тому цілком імовірно, що певна кількість ґрунтових безінвентарних інгумацій у пенківському ареалі, культурна належність яких не визначена, належить саме антам [Седов, 1995, с.74-76].

Прихильники зворотної точки зору, перш за все, звертають увагу на те, що переважна більшість тілопокладення розташована на межі Степу та Лісостепу, тобто у маргінальній пенківсько-кочівницькій зоні, але вище було показано, що це не зовсім вірно. Крім того, як головний культурновизначальний індикатор для цих поховань розглядають комплекс прикрас "пенківського вигляду", хоча такі прикраси визначаються у більшості випадків як надкультурні та надетнічні, оскільки носіння певних типів прикрас у добу раннього середньовіччя було головним чином пов'язане з загальноєвропейською модою. Виходячи з цього, певна частина науковців дотримується думки І.А.Рафаловича про те, що окремі групи кочовиків могли прийняти певні елементи матеріальної культури носіїв пенківських старожитностей, проте не змінили поховальну тра-

дицію, тобто не зазнали остаточної асиміляції [Приходнюк, 1980, с.77; 124; Славяне ..., 1990, с.227].

Позиції прихильників такої думки були значною мірою підкріплені дослідженнями поселення Рябівка III, під час розкопок якого А.М.Обломським та Р.В.Терпиловським були зроблені цікаві стратиграфічні спостереження. Пп. 3 та 4 перерізили пенківське житла, а п. 1 було перекрите більш пізньою ямою. Оскільки слідів насильницького знищення пенківського поселення не простежено, така стратиграфія дозволила стверджувати, що поховання були справлені під час тимчасового природного заупустіння пенківського селища, а через деякий час після здійснення поховань життя на поселенні поновилося. При цьому є всі підстави припускати, що населення, яке залишило тілопокладення, покинуло околиці зазначеного селища до відновлення життя на ньому, а отже не контактувало безпосередньо з його мешканцями. Елементи поховальної практики, репрезентовані на могильнику Рябівки III (супроводжуючі поховання коней, північно-східна орієнтація поховань тощо) є характерними для поховальних пам'яток ранньосередньовічних кочовиків [Етнокультурная карта ..., с.98-106]. Археологічні дані значною мірою доповнюються антропологічними визначеннями: похованні на Рябівці III мають краніологічні показники, які характерні для протоболгар, а незначна варіабельність цих показників вказує на те, що ми маємо справу з досить вузькою родинною групою [Обломский, Терпиловский, 1993, с.167-170].

Разом з тим, один з авторів розкопок цілком слушно вважає, що "рябівський казус" може бути відбитком лише локального явища, а не відбиває характеру контактів пенківського населення і носіїв "культури інгумацій" в цілому [Гавритухин, Обломский, 1996, с.122]. Тим не менш, у випадку Рябівки III ми маємо добре документоване свідчення "культурної автономності" носіїв традицій інгумацій. Щоправда автори зазначеної роботи не відкидають остаточну думку І.П.Русанової та В.В.Седова про можливість органічного входження частини черняхівського населення, яке практикувало інгумації, до складу пенківської культури. Підставою для цього, на думку А.М.Обломського, є погано репрезентована перехідна група інгумацій V-VI ст., виділена на сході Дніпровського Лівобережжя Є.Л.Гороховським [Гороховский, 1988, с.175-176]. Разом з цим, цілком вірогідними їм вбачаються і періодичні "виплески" до Лісостепу груп кочового населення, що ілюструє "рябівський казус" [Гавритухин, Обломский, 1996, с.122].

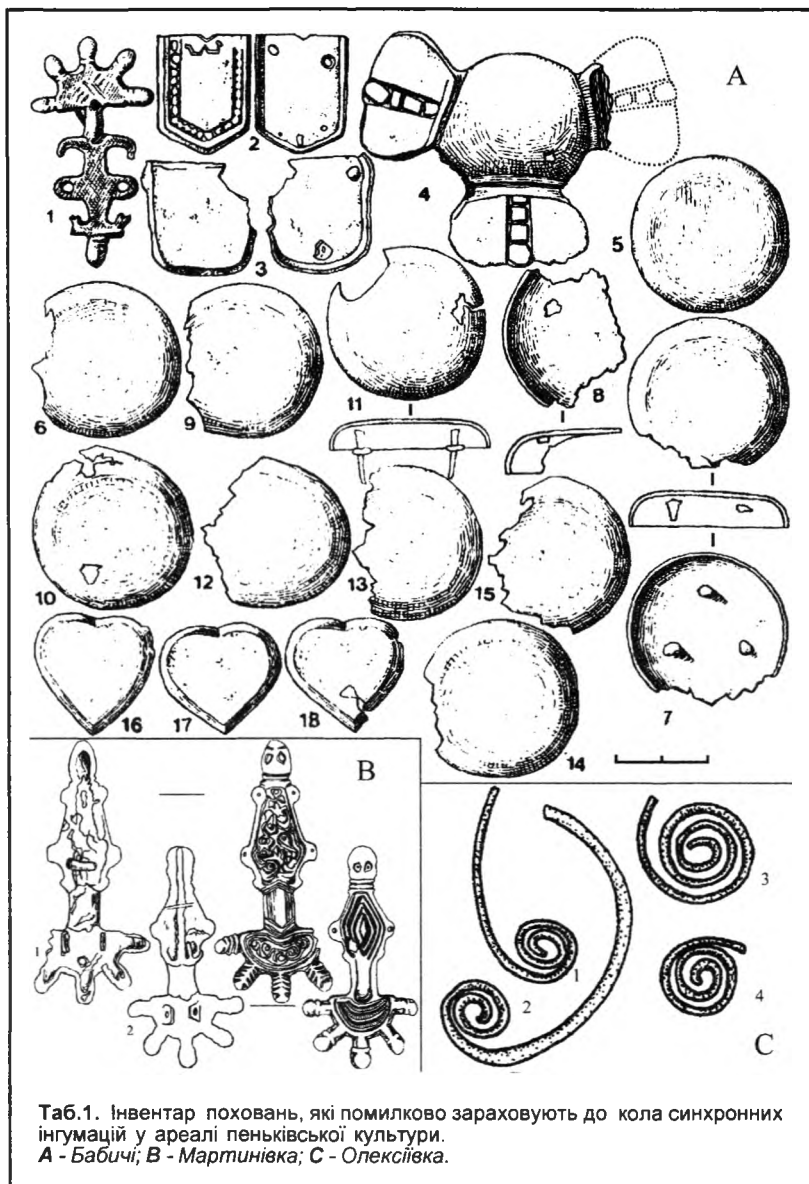
До позицій А.М.Обломського близькою є думка, висловлена В.С.Аксьоновим та Л.І.Бабенком. Зазначені автори схильні вбачати витоки ранньосередньовічного населення, яке практикувало інгумації, подібні до дослідженого ними поховання Мохнач, у середовищі сармато-аланських племен, що входили до черняхівської культури. На відміну від І.П.Русанової вони не схильні вважати, що це населення зазнало будь-яких значних асиміляційних впливів з боку слов'ян, про що свідчить дотримання сталої моделі поховальної практики [Бабенко, Аксенов, 1998, с.120]. Спроба В.С.Аксьонова та Л.І.Бабенко пов'язати використання у якості поховального інвентарю речей кола "старожитностей антів" виключно з тілопокладеннями, оскільки окрім ранньосередньовічних інгумацій такі речі, нібито, зустрічаються лише у складі скарбів або ж у вигляді поодиноких знахідок на поселеннях [Бабенко, Аксенов, с.119], здається нам хибною. Поховань-кремацій з речами кола "старожитностей антів", дійсно, значно менше, ніж зазначених інгу-

мацій, до того ж вони значно бідніші (це зрозуміло з огляду на те, що частина речей знищувалася під час процесу спалення тіла небіжчика), але такі комплекси відомі досить давно. Як приклад можна назвати пеньківські тілопальні поховання на о-ві Сурському, поблизу хут.Запорожець [Бодянский, 1952, с.59-62; 67-71] та деякі поховання лебязинського, княжинського [Липкинг, 1974] та усохського могильників колочинської культури [Падин, 1961].

Таким чином, обидва погляди на характер тілопокладних поховань у ареалі пеньківської культури знаходять аргументи на свою користь. Звертає на себе увагу той факт, що головні розбіжності у трактуванні цих поховань виникають тоді, коли постає питання про етнічну належність населення, яке їх залишило. Це питання ставиться, здебільше, як жорстка альтернатива «слов'яни - неслов'яни», і лише зрідка під час вибору з цієї альтернативи дослідники торкаються проблеми органічності включення населення, що залишило інгумації, у культурний контекст пеньківських старожитностей. На нашу думку, питання про притаманність пеньківській культурі поховань за традицією інгумації слід розглядати дещо в іншій площині, а саме: наскільки глибоко було інтегроване у пеньківське середовище населення, що практикувало тілопокладення.

Перш ніж розглянути проблему ранньосередньовічних інгумацій у пеньківському ареалі під запропонованим вище кутом зору, необхідно критично переглянути джерела для такого аналізу, адже деякі з 10 зазначених вище пунктів відносять до цього кола пам'яток скоріше за історіографічною традицією, ніж виходячи з археологічних реалій.

Досить великі сумніви викликає наявність ранньосередньовічної інгумації у Бабичах. Справа в тім, що за каталогом виставки XI Археологічного з'їзду бабицька колекція (і, зокрема, пальчаста фібула (таб.1, А, 1) походить з двох курганів [Каталог ..., с. 81]. Разом з тим, Г.Ф.Корзухіна у своєму каталозі зазначає, що фібула була знайдена не у курганах, а на городищі, до того ж зв'язок її з городищем є поверховим, адже там присутні лише шари скіфського та давньоруського часів [Корзухіна, 1996, с.358]. Щодо інших речей з бабицької колекції, то елементи поясного набору (таб.1, А, 2-15) мають відповідності у кочівницьких старожитностях більш пізнього часу. Найближчою аналогією їм є речі з поховання у Суботицькому могильнику, яке датоване авторами розкопок X ст. [Бокій, Плетнева, 1988, рис.1,5,10; 7, 4]. Навіть якщо погодитися з більш раннім датуванням (IX ст.), запропонованим для цього поховання О.В.Комаром (див. його статтю у цьому виданні), набір з Бабиців відноситься до значно пізнішого за пеньківський час. Щодо бронзового дзеркала з бабицької колекції, яке не збереглося, то судячи з наявності на ньому орнаментальної композиції у вигляді "процесії тварин"

Таб.1. Інвентар поховань, які помилково зараховують до кола синхронних інгумацій у ареалі пеньківської культури. А - Бабиців; В - Мартинівка; С - Олексіївка.

воно належить до скіфського часу. Таким чином, речі з Бабиців чітко репрезентують два поховання - скіфського часу та IX-X ст., тоді як належність до поховання пальчастої фібули є досить спірною. Цілком можливо, що ця фібула була знайдена на одному з двох зафіксованих в околицях Бабиців пеньківських поселеннях [Приходнюк, 1998, с.148-149].

Досить сумнівним, на нашу думку, є і повідомлення про знахідку двох придбаних у Мартинівці М.Є.Бранденбургом фібул (таб.1, В) саме у інгумаційному похованні, адже так ці фібули були атрибутовані лише зі слів селян, які їх продали. Звичайно, що мартинівські фібули є досить цінними для типологічних побудов, проте навіть якщо вони дійсно походять з інгумаційного поховання, то цей комплекс є неінформативним з точки зору поховальної практики. Виходячи з цього, ми приєднуємося до скептичного погляду на використання мартинівського комплексу у дослідженнях про синхронні інгумації у пеньківському ареалі, який останнім часом з'явився у літературі [Приходнюк, 1998, с.33].

Щодо поховань з Олексіївки, то вони також не можуть бути використані у нашому дослідженні, але з відмінною від попередніх досліджень аргументацією такого виключення. Олексіївські поховання, на нашу думку, слід вважати більш пізніми. "Серезки" О.В.Бодянского, які супроводжували по-

ховання 1952 р. є уламками односпіральних скроневих кілець, на що вже зверталася увага у літературі [Гавритухин, Обломский, 1996, с.162, прим.6; Приходнюк, 1998, с.39, 143, рис.75, 16-19]. Щоправда, ми вважаємо скроневими кільцями як такими лише два з цих виробів (таб.1, С, 1, 2), тоді як два інших (таб.1, С, 3, 4) є спіральними привісками до скроневих кілець. Односпіральні скроневі кільця побутували досить довгий час, відомі такі вироби і у пенківських старожитностях, проте звертає на себе увагу те, що подібні вироби, зустрінуті у 1-й групі дніпровських скарбів, як правило мають більш пишній декор: вони прикрашені додатково обмоткою з тонкого дроту, тоді як більш прості кільця, аналогічні олексіївським, притаманні скарбам 2-ї групи. До того ж, у жодному комплексі пенківського часу скроневі кільця, подібні до олексіївських не зустрінуті разом з спіралями-привісками, хоча такі набори досить часто зустрічаються у пізніші часи. Щодо кресала з олексіївського поховання 1953 р. [Бодянский, 1953, табл. XIV, фото 2], то важко погодитися з запропонованого для нього О.В.Бодянським датою - V-VII ст. [Бодянский, 1953, с.58]. Овальні кресала з потовщеннями на кінцях на нашій території вперше з'являються у комплексах салтівської культури IX-X ст. [див. напр. Копыл, Татаринов, 1990, рис.6,6] і в дещо іншій модифікації доживають до пізнього середньовіччя. Таким чином, належність олексіївських інгумацій до III чвер. I тис. є сумнівною, тому є всі підстави не зараховувати їх до кола пам'яток, які нас цікавлять.

Розглянемо тепер більш детально хронологію поховань зазначеного кола. Обидві фібули з поховання у Березівці належать до часу не раніше сер. VII ст. Бронзова пальчаста фібула з орнаментом у вигляді циркульних кіл (таб.2, А, 1) належить до типу П.С за І.О.Гавритухіним [Гавритухин, Обломский, 1996, с.38]. Вироби цього типу добре репрезентовані у скарбах 1-ї групи, отже її можна впевнено датувати II пол. VII ст. Щодо другої фібули,

прикрашеної спіральним орнаментом (таб.2, А, 2), то вона є достатньо своєрідним виробом і не має певних аналогій. Знаходження двох зазначених екземплярів у одному закритому комплексі дозволяє вважати їх синхронними [Гавритухин, Обломский, 1996, с.126]. Таким чином, можна впевнено твердити, що поховання у Березівці датується II пол. VII ст., тобто є синхронним фінальній стадії пенківської культури.

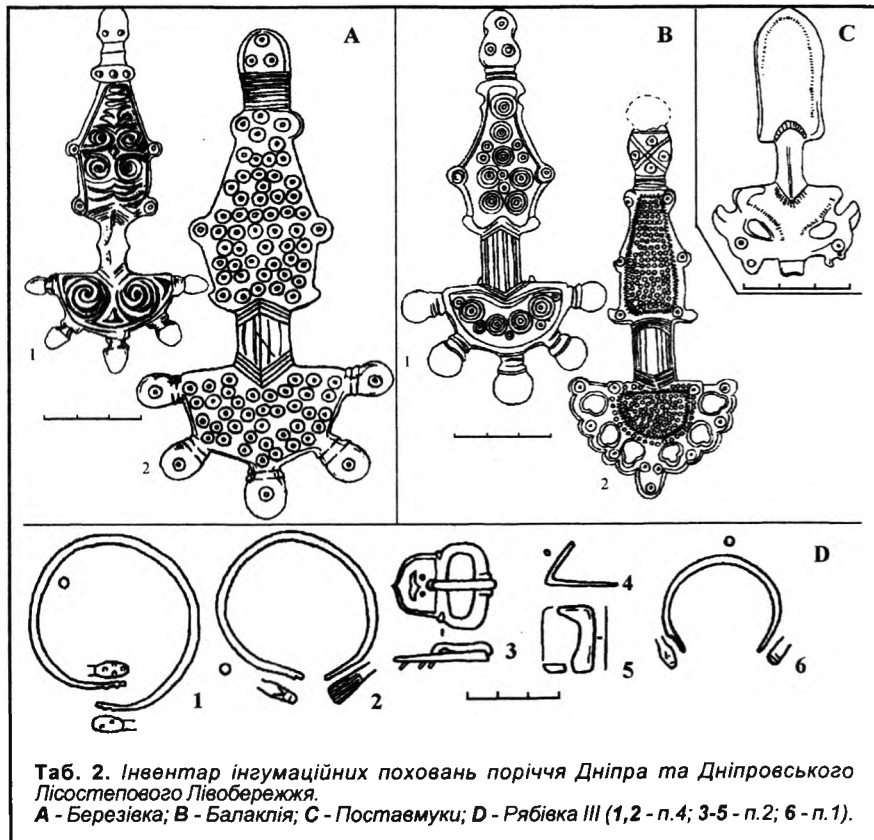
Підставою для датування II пол. VII ст. поховання поблизу Балаклії також є фібули: пальчаста з циркульним орнаментом (тип П.С за І.О.Гавритухіним) (таб.2, В, 1) та з каймою у вигляді пташиних голів навкруги верхнього щитка (тип П.Д за І.О.Гавритухіним) (таб.2, В, 2). Фібули обох цих типів також добре репрезентовані у "антських скарбах", тому запропоноване вище датування не викликає сумнівів.

Антропологом фібула з поставмукського поховання (таб.2, С) є досить оригінальною. Аналогічні вироби відомі здебільше як випадкові знахідки, проте схожі фібули відомі у трубчевському скарбі, який належить до 1-ї групи дніпровських скарбів [Приходнюк, Падин, Тихонов, 1996, с.82, рис. 3,4], що дозволяє відносити і поставмукський екземпляр до II пол. VII ст.

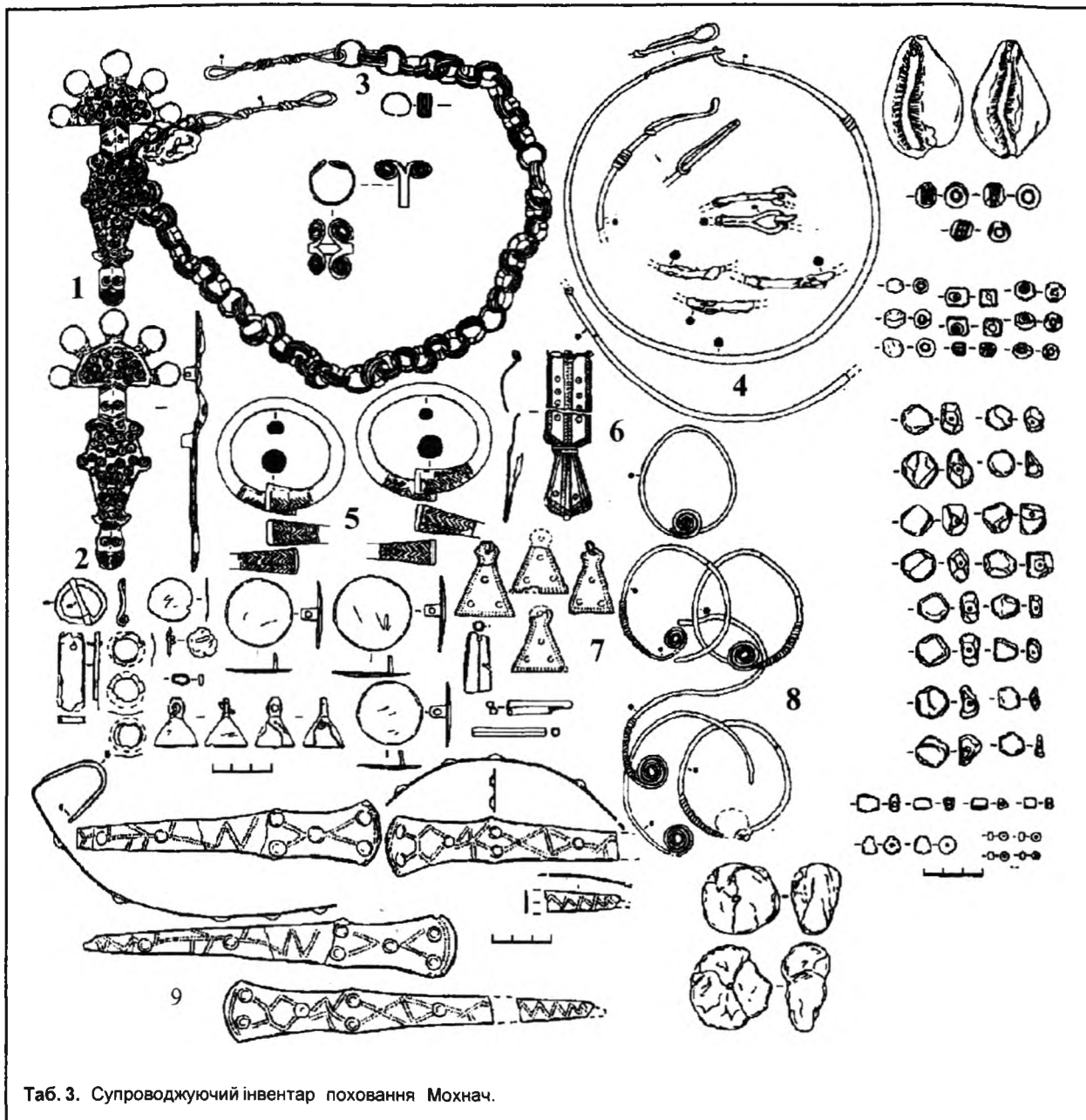
Речовий інвентар з могильника Рябівка III дозволив авторам розкопок відносити час його функціонування до II пол. VII ст. Пряжка з п.2 цього могильника (таб.2, D, 3) належить до 3 варіанту типу ліровидні за А.І.Айбабіним. Такі вироби побутують у Криму протягом всього VII ст. [Айбабин, 1990, с.41]. "Зміїноголові" браслети з пп.1 (таб.2, D, 6) та 4 (таб.2, D, 1, 2) відомі у скарбах як 1-ї (козіївський, колосковський, хацьківський), так і 2-ї групи (пастирський 1892 р.) [Обломский, Терпиловский, 1993; див. також Шеглова, 1990, с.173, 179]. За хронологією кочівницьких комплексів О.В.Комара, рябівські поховання відносяться до горизонту Перещепини (680-705 pp.) [див. його статтю в даному номері]. Враховуючи, що браслети репрезентують пласт слов'янських старожитностей II пол. VII - початку VIII ст., найбільш вірогідною датою функціонування Рябівки III вбачається остання чверть VII ст.

Презентабельний інвентар з мохнацького поховання (фібули, ланцюг, головні вінця, браслети, скроневі кільця, гривні, привіски) (таб.3) мають чисельні аналогії у дніпровських скарбах 1-ї групи, що визначає його час II пол. VII ст.

Щодо ранньосередньовічних інгумацій на терені сучасної Молдови, то тут ситуація дещо відрізняється від ДЛЛ та поріччя Дніпра. Перш за все, слід звернути увагу на п.48 могильника Селіште. Пряжка з цього поховання належить до типу пряжок з підтрикутною рамкою варіанту 1 за А.І.Айбабіним (таб.4.А). Вироби цього типу побутують у Європі протягом II пол. VI - VII ст. У Криму, згідно кореляційної таблиці А.І.Айбабіна, вони зустріча-

Таб. 2. Інвентар інгумаційних поховань поріччя Дніпра та Дніпровського Лісостепового Лівобережжя. А - Березівка; В - Балаклія; С - Постаємуки; D - Рябівка III (1,2 - п.4; 3-5 - п.2; 6 - п.1).

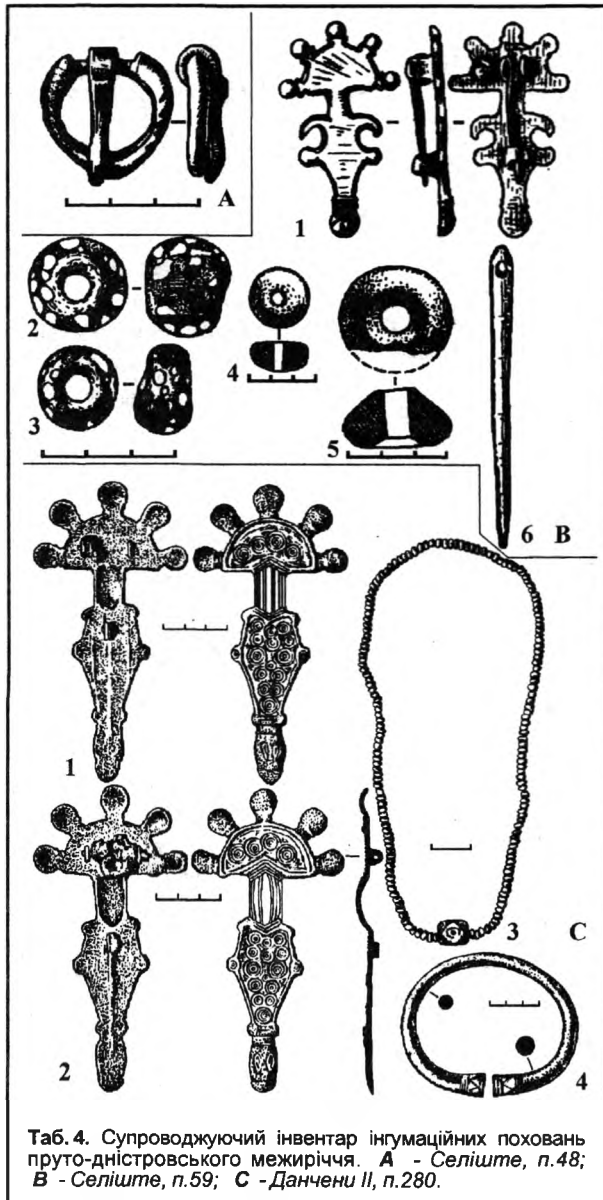
Таб. 3. Супроводжуючий інвентар поховання Мохнач.

ються в останній чвер. VI - 1-й чвер. VII ст. [Айбабин, 1990, с.40-41, с.178, рис.2, 82]. Враховуючи, що селіштенська пряжка є єдиною знахідкою такого типу на пеньківських пам'ятках, на нашу думку, дану пряжку коректно співвіднести з кримською хронологічною шкалою. Швидше за все, п. 48 Селіште датується кінцем VI - 1-ю пол. VII ст..

Маленька лита пальчаста фібула з п.59 могильника Селіште (таб. 4, В, 1) так званого дунайського типу. На думку М.О.Приходнюка, такі вироби у пеньківському ареалі побутують у межах II пол. VII ст. [Приходнюк, 1998, с.55-56]. В ареалі празької культури діапазон побутування маленьких пальчастих фібул, судячи зі знахідки ливарної формочки з Бернашівки, - ширший і включає другу пол. VI ст.. Проте селіштенська фібула відмінна від бернашівської. Найближчі аналогії з Сучави та Рашкова III датовані І.О.Гавритухінін у рамках VII ст. [Гавритухин, Обломский, 1996, с.137; рис.105, 10, 13], антропоморфне ж оформлення ніжки селіштенської фібули, подібне до оформлення фібул 1-ї та 2-ї груп "антських" скарбів, на наш погляд, відносить її до другої пол. VII ст.. Таким чином, селіштенське п.59 є більш пізнім від п.48.

Щодо данченського п.280, то його датування не викликає ускладнень. Обидві фібули з цього поховання (таб.4, С, 1, 2) належать до типу II.В/С за І.О.Гавритухінін [Гавритухин, Обломский, 1996, с.37], тобто зазначене поховання можна впевнено датувати II пол. VII ст.

Отже, виходячи з наведених вище даних видно, що ранньосередньовічні інгумації у пеньківському ареалі мають досить вузькі хронологічні рамки - II пол. VII ст. Виключення з цього правила є лише п.48 могильника Селіште, датоване останньою чвер. VI - 1-ю чвер. VII ст. Таке датування зазначених інгумацій має велике значення, адже дозволяє відкинути гіпотезу про постчерняхівське походження цих поховань. Між похованнями кола ранньосередньовічних інгумацій та власне черняхівськими пам'ятками має місце значний хронологічний хіатус. Навіть якщо вірною є загальноприйнята верхня дата черняхівських старожитностей так званого "широкого" датування - V ст., між ними та ранньосередньовічними інгумаціями залишається хронологічна лакуна тривалістю понад сторіччя. Комплекси з інгумаціями V-VI ст., виділені на ДЛЛ Є.Л.Гороховським, не знімають проблему хроно-

Таб. 4. Супроводжуючий інвентар інгумаційних поховань прудо-дністровського межиріччя. А - Селіште, п.48; В - Селіште, п.59; С - Данчени II, п.280.

логічного хіатусу і для цього регіону, адже, по-перше, їх датування тягнє до V ст., зрідка заходячи у I пол. VI ст. [Гороховский, 1988, с.175-176], по-друге, всі вони є типовими кочівницькими комплексами без будь-яких пенківських елементів.

На даний час існують дві пам'ятки, що можуть деякою мірою пролити світло на поставлену проблему - могильники Селіште та Данчени, де достовірно ранньосередньовічні інгумації та кремації зустрінуті у межах одного некрополя. В інших випадках, як було показано вище, інгумації виступають як автономний культурний феномен: похован-

Таб. 5. Керамічний посуд з синхронних інгумаційних поховань у ареалі пенківської культури. 1 - Данчени II, п.280; 2 - Мохнач.

ня за нетиповим для пенківського середовища обрядом справлені осторонь пенківських могильників і їх єдиною спільною рисою з пенківськими старожитностями є комплекс прикрас. Отже, слід ретельно переглянути тілопокладні поховання саме ранньосередньовічних могильників прудо-дністровського межиріччя.

За зауваженням І.А.Рафаловича та В.Л.Лапушняна, цілком вірогідно, що ранньосередньовічне населення, яке практикувало інгумації на могильнику Селіште, ховало своїх небіжчиків на ділянці, відокремленій від ділянки з кремаціями ровом, тобто обидві ділянки мали чітко окреслену межу, яка ніколи не порушувалася [Рафалович, Лапушнян, 1974, с.141]. Отже, можна припустити, що чітко розмежованим був не лише "світ померлих" - некропіль, а й "світ живих". Поселенський комплекс Селішт, у свою чергу, не дає підстав припускати постійне проживання іншокультурного населення на городищі: пенківський горизонт тут є достатньо монолітним у культурному плані. Як було показано вище, пп.48 та 59 не є синхронними, тому їх поява на могильнику Селіште є, скоріше за все, епізодами у існуванні селіштенського комплексу, викликаними якимось специфічними обставинами.

На специфіку інвентарю селіштенських поховань вже зверталася увага у літературі. Інвентар п.59, на перший погляд, здається еклектичним. Так, пряслице з цього поховання (таб.4, В, 5), на думку О.М.Приходнюка, має форму, характерну для аварських поховань території Угорщини [Приходнюк, 1998, с. 67]. Прясло дійсно не відноситься до характерних пенківських типів, проте його порівняння з аварськими буде дещо поспішним, оскільки можливість прямих контактів селіштенської общини з аварами більш ніж сумнівна. Прясла такої схеми в літературі часто називаються "грибовидними", вони поширені в першій половині I тис.н.е. у сарматів та населення черняхівської культури, в т.ч. і на безумовно слов'янських протопразьких пам'ятках V ст. Подністров'я [Баран, 1981, таб. XXV, 1, 2; таб. XXX, 17, 18; таб. XXXVII, 17, 18; таб. LVII, 19; таб. LX, 24; таб. LXVIII, 9; таб. LXXI, 14]. Натомість фібула з поховання належить до типу, який традиційно співвідносять лише зі слов'янським середовищем [Wegner, 1950, s. 150-170; Приходнюк, 1998, с.55,67]. Тобто матеріал поховання не дає підстав вважати його чужорідним для слов'янського етнографічного вигляду.

Щодо ранньосередньовічного тілопокладення на могильнику Данчени II, то воно також не дає підстав співвідносити його з будь-якою певною культурною традицією. Ліпна посудина, що супроводжувала данченську інгумацію, не належить до типових пенківських форм (таб.5, 1), хоча за технологічними ознаками (домішки шамоту у тісті) вона близька до кераміки пенківського кола. Досить цікавими є фібули данченського поховання (таб.4, С, 1,2). Вироби такого типу (тип II.В/С за І.О.Гавритухінін) мають досить великий ареал розповсюдження, проте типологічно компактніша група фібул, які виділені в окремий варіант типу II.В/С, зустрічається лише у Криму та на Данчанах [Гавритухин, Обломский, с.37, с.230, рис.51]. На жаль, у Данчанах, на відміну від Селішт, не простежена планіграфія ранньосередньовічного горизонту могильника, тому немає жодних підстав припускати розмежованість кремаційної та інгумаційної ділянок могильника. Тим не менш, етнокультурна належність данченського тілопокладення є так само неоднозначною, як і селіштенських.

Ранньосередньовічний період функціонування могильника Данчени II може бути пов'язаний з син-

хронним періодом існування багатощарового поселення Данчени I [Рафалович, 1986, с.27]. Пеньківський шар зазначеного поселення, віднесений авторами розкопок до початкового етапу проникнення слов'ян до дністро-прутського міжріччя, датується V-VI ст. [Рафалович, Гольцева 1981, с.125-140]. Тут, як і у випадку з селіштенським комплексом, пеньківський горизонт є монолітним у культурному плані, тому наявність тілопокладення на могильнику пеньківської громади, що містив тілопокладення, виглядає як одномоментний епізод, а не постійна практика. До того ж, ця інгумація є пізнішою, ніж поселення і, імовірно, кремаційні пеньківські поховання. Отже, висновки, зроблені І.А.Рафаловичем та В.Л.Лапушняном з приводу етнокультурної інтерпритації селіштенських інгумацій, можна без застережень перенести і на п. 280 Данчен II.

Таким чином, навіть у випадках, коли інгумації з прикрасами пеньківського кола справлені у межах одного могильника з пеньківськими кремаціями, певних підстав стверджувати, що поховання за обома традиціями є монокультурними, немає. Більше того, є всі підстави припускати, що інгумації на могильниках, де ховали своїх небіжчиків пеньківські громади, були наслідками одномоментних акцій, викликаних якимись особливими обставинами, за яких іншоетнічному населенню відводилася окрема ділянка громадського некрополя. Щоправда, звертає на себе увагу прилученість співіснування ранньосередньовічних інгумацій та пеньківських кремацій у межах одного могильника до регіону дністро-прутського межиріччя. Це дає підстави припускати існування зазначених особливих відносин між пеньківським населенням та його сусідами виключно у цьому регіоні.

Так чи інакше, розгляд матеріалів синхронних інгумацій на пеньківських могильниках дністро-прутського межиріччя, дозволяє твердити, що навіть у таких випадках ми маємо справу не з органічною частиною пеньківського населення, а з окремим етнокультурним угрупованням ранньосередньовічного населення регіону. Таке твердження не заперечує наявності тісних контактів між різними угрупованнями населення і навіть асиміляційних процесів, проте дотримання кожним з цих угруповань власної традиції поховальної практики заперечує твердження про швидке розчинення іншокультурних компонентів у пеньківському середовищі.

У зв'язку з вищесказаним, слід згадати ще один приклад співіснування поховань, справлених за різними традиціями, зафіксований на одній ранньосередньовічній поховальній пам'ятці. Йдеться про відомий дмитрівський могильник, де крім катакомбних та ямних поховань салтово-маяцької культури відомі сім тілоспалень, визначених автором розкопок як пеньківські [Плетнева, 1972, с.112-118]. Перш ніж розглянути модель взаємодії різнокультурного населення за матеріалами дмитрівського археологічного комплексу, необхідно дещо відволіктися від безпосереднього предмету нашого дослідження і розглянути проблему пеньківської атрибуції тілоспалень Дмитрівки.

Погляди на дмитрівські тілоспалення як свідчення безпосередніх контактів пеньківського та салтівського населення довгий час підтримувалися більшістю науковців, що торкалися цієї проблематики [Афанасьєв, 1987, с.153; Плетнева, 1989, с.143, 269], хоча зустрічалася і критика такої концепції, наріжним каменем якої була наявність хронологічного хіатусу між достовірними пеньківськими та салтівськими старожитностями [Винников, 1990, с.125, 126]. М.В.Любичев, проте, наводив факт співіснування кераміки пеньківського вигляду та

салтівської у пох. I дмитрівського могильника як один з аргументів на користь "доживання" пеньківських пам'яток Харківщини до I пол.VIII ст. і пропонував у зв'язку з цим переглянути нижню хронологічну межу салтово-маяцької культури у бік постаршання [Любичев, 1994, с.88-91].

З критикою поглядів М.В.Любичева виступив А.М.Обломський. Він вказав на те, що крім посуду пеньківського вигляду у дмитрівських кремаціях присутній посуд близький колу Сахнівки - Луки Райковецької (п. 2), тобто такий, що належить до наступного культурно-хронологічного етапу, репрезентованого на Лівоберіжжі волинцевськими пам'ятками [Гавритухин, Обломский, 1996, с.114]. Пеньківський вигляд більшості посудин-урн дмитрівських тілоспалень він схильний розглядати як "доволинцевські" ремінісценції на околиці колишнього пеньківського ареалу, де асиміляційні процеси, ініційовані вторгненням правобережного (сахнівсько-лука-райковецького) населення, наслідком яких була поява волинцевських старожитностей, не були завершені до часів появи носіїв салтівської культури. Такий підхід знімає проблему хронологічного хіатусу, проте "доживання" власне пеньківського населення у басейні Сіверського Донця до часу появи у регіоні алано-болгар заперечується [Гавритухин, Обломский, 1996, с.146-147].

З іншого боку, А.М.Обломський зауважує, що керамічний набір тілопальних поховань дмитрівського могильника є відображенням складного переплетіння пеньківської, сахнівської та салтівської традицій [Гавритухин, Обломский, 1996, с.114]. Зважаючи на кількісну перевагу посуду пеньківської керамічної традиції та тезу про незавершеність асиміляції місцевого пеньківського населення носіями сахнівських старожитностей до появи салтівців, логічно припустити, що у випадку дмитрівського могильника ми маємо справу не просто з "пеньківськими ремінісценціями" у керамічному виробництві, а з групою населення, яка зберегла культурну своєрідність протягом декількох десятиріч після завершення функціонування більшості пеньківських пам'яток, зазнавши лише незначних трансформацій під впливом сахнівського населення. Дещо пізніше на цей культурний конгломерат наклалися впливи салтівців.

Таким чином, тілоспалення Дмитрівки, на нашу думку, залишені якщо не власне пеньківським, то принаймі «постпеньківським» населенням. Під останнім ми маємо на увазі групу (групи) населення, яке залишило старожитності, що продовжували пеньківську культурну традицію (з незначними трансформаціями під впливом носіїв сахнівсько-волинцевських старожитностей) на наступному культурно-хронологічному етапі. Якщо таке припущення є вірним, то цілком вірогідним вбачається, що угруповання «постпеньківського» населення дотримувалося власної традиції не лише у керамічному виробництві, а й у більш консервативній сфері культури - поховальній практиці. Отже, є підстави припускати, що у випадку дмитрівського могильника ми маємо справу з взаємодією пеньківської та іншокультурної поховальної традиції.

Дмитрівський могильник відбиває ситуацію, яка є свого роду, "дзеркальним відображенням" ситуації на могильниках дністро-прутського межиріччя. Тілопальні пеньківські поховання тут складають меншість. Вони розташовані на окремій ділянці могильника, хоча на відміну від Селішт, тут не простежено чіткої межі між окремими ділянками некрополя. Щоправда, цілком вірогідно, що таке компактне розташування тілоспалень у Дмитрівці пов'язане з тим, що ці поховання прилучені до входу в одну з салтівських катакомб.

Пеньківська ділянка могильника демонструє зберігання населенням, яке її залишило, культурної своєрідності: керамічний комплекс зазначеної ділянки абсолютно відмінний від кераміки катакомбних та ямних поховань іншої частини могильника; модель поховальної практики не має жодних відмін від «класичних» пеньківських поховальних пам'яток. Разом з тим, простежуються певні запозичення з матеріальної культури сусідів (використання як посудини-ставниці салтівського гончарного піфосу). Таким чином, дмитрівський комплекс репрезентує тісне співіснування різнокультурного (і, вірогідно, різноетнічного) населення, з домінуванням, на відміну від Селішт і Данчен II, непеньківського компоненту при збереженні кожною групою населення своєї поховальної традиції. Такий консерватизм у сфері поховальної практики вбачається ще більш вражаючим, якщо взяти до уваги гіпотезу С.О.Плетнєвої про соціальну природу пеньківських поховань на алано-болгарському могильнику. Нагадаємо, дослідниця припускає, що ці поховання є могилами підлеглої (слуги) або навіть безправної (раби) соціальної групи [Плетнева, 1972, с.115].

Отже, у випадку Дмитрівки, як і на пеньківських могильниках у прудо-дністровському регіоні, при самому тісному співіснуванні різнокультурних компонентів спостерігається суворе дотримання кожним з цих компонентів власної поховальної традиції. На нашу думку, цей факт свідчить про відсутність значного нівелювання культурних особливостей як іншопольських компонентів у пеньківському середовищі, так і пеньківського (або «постпеньківського» як у випадку Дмитрівки) населення, яке потрапляло у залежність від іншоетнічного.

Щоправда, останнім часом у літературі з'явилася протилежна точка зору на слов'янсько-кочівницькі взаємовідносини, висловлена у ґрунтовній статті О.М.Приходнюка, присвяченій проблемі контактів слов'ян та кочовиків у Південно-Східній та Центральній Європі у VII-VIII ст. [Приходнюк, 1996]. Проаналізувавши досить великий матеріал поселень і могильників регіону, автор дійшов висновків про різну соціальну природу моделей контактів слов'ян та кочового населення у Центральній та Південно-Східній Європі. Пам'ятки першого регіону, на думку О.М.Приходнюка, демонструють входження (у більшості випадків - примусове) слов'ян до складу кочівницьких громад, де вони мали підлеглий стан, проте не втрачали остаточно своєї етно-культурної своєрідності, тоді як у Південно-Східній Європі кочовики (здебільше - економічно ослаблені) інтегрувалися у слов'янські громади і досить швидко розчинилися у іншопольському середовищі, втрачаючи свою культуру та мову [Приходнюк, 1996, с.121].

Присутність слов'ян у складі кочівницьких громад на теренах Центральної Європи засвідчена наявністю тут біритуальних могильників та слов'

янського посуду. При цьому слов'янська традиція кремаційних поховань є найбільш сталим культурним елементом; непоодинокі випадки, коли кочівницькі інгумації та слов'янські кремації справлені у одній поховальній ямі. Присутність кочовиків у складі пеньківських громад Південно-Східної Європи, на думку О.М.Приходнюка, засвідчується наявністю юртоподібних жител на пеньківських поселеннях, домішкою іншорідної кераміки у пеньківському керамічному наборі та використанням кочівницьких рецептів керамічного тіста, з якого виготовлявся посуд власне пеньківських форм, а також наявністю інгумаційних поховань у регіоні. Таким чином, кочівницькі елементи у пеньківському ареалі є, на нашу думку, достатньо яскравими. Зберігаються головні культурновизначаючі елементи: традиція домобудування, модель поховальної практики та, у меншій мірі, керамічна традиція. Саме тому висновки О.М.Приходнюка про швидке розчинення кочовиків у пеньківському середовищі Південно-Східної Європи вбачаються нам дещо натягнутими.

Отже, є всі підстави припускати, що іншопольські елементи у пеньківському середовищі, навіть за умов постійного проживання у складі пеньківських громад та поховання небіжчиків у межах одних могильників, не склали органічної єдності з «пеньківцями» і мали певну «культурну автономію», а інгумаційні поховання у пеньківському ареалі є одним з показників цієї «культурної автономії».

Звертаючись до проблеми типологізації інгумаційних поховань у пеньківському ареалі за елементами поховальної практики, наголосимо на тому, що будь-які сталі групи поховань виділяються тут лише за окремими ознаками поховальної практики, які не корелюються між собою. До того ж, невелика кількість комплексів не дозволяє вважати адекватними будь-які статистичні викладки, адже таку вибірку не можна визнати достатньою.

За ознакою орієнтування похованих можна розрізнити чотири групи (табл. I): 1) чотири поховання Рябівки III з північно-східною орієнтацією; 2) п.280 з Данчен II та п.59 з Селішт, що мають північно-західну орієнтацію; 3) два поховання з південно-західною орієнтацією (Поставмуки та п.47 Селішт); 4) остронь стоїть мохнацьке поховання, орієнтоване на південний захід. Для решти комплексів відомості про орієнтування похованих відсутні.

Культурна інтерпретація орієнтування рябівських поховань була наведена вище. Щодо другої та третьої груп, то притаманні їм орієнтації також зустрічаються у кочівницьких старожитностях доби раннього середньовіччя, проте для них вони є виключеннями [Етно-культурная карта..., с.100-101, табл.2], тому певного трактування такої орієнтації ми запропонувати не можемо. З іншого боку, поховання всіх трьох зазначених груп (з орієнтацією у секторі від північного сходу до північного заходу)

Комплекси	Орієнтування				
	Пн-Сх	Пн-Зх	Сх	Пд-Зх	Невідомо
Рябівка, пп.1-4	х				
Селіште, п.59		х			
Данчени		х			
Поставмуки			х		
Селіште, п.48			х		
Мохнач				х	
Березівка					х
Балаклія					х

Табл. I. Орієнтування ранньосередньовічних поховань у ареалі пеньківської культури.

протистоять мохнацькому похованню, орієнтованому у протилежний сектор. Культурна особливість останнього підкреслюється і тим, що це єдине відоме на наш час поховання кола інгумації VII ст. у підбійній могилі, тоді як усі інші поховання справлені у ґрунтових ямах (овальних або прямокутних з заокругленими кутами у плані).

По́за похованих (у тих випадках, коли кістяк був зафіксований) є стандартною: кістяки випростані на спині, руки розташовані вздовж тулуба (таб.6, 2, 3, 5) або ж права рука - вздовж тулуба, а ліва - зігнута у лікті, кисть у районі тазу (таб.6, 1, 4). Специфічною рисою двох з чотирьох рябівських поховань є приношення у вигляді частин кінських туш (таб.6, 4, 7), що, як вже згадувалося вище, є рисою, притаманною похованням кочовиків.

Досить яскравою рисою поховальної практики, на нашу думку, є впушення березівського та поставмуцького поховань у насипи курганів більш раннього часу, що є характерним для кочовиків. Таким чином, за рисами поховальної практики до кочівницьких поховань можна впевнено віднести могильник Рябівка III і поховання Березівка та Поставуки.

Спроба розподілити комплекси інгумаційних поховань за складом супроводжуючого інвентарю також не мала позитивних наслідків. Виділення певних груп поховань, для котрих був би притаманним той чи інший набір інвентарю, є неможливим, що наочно відбиває таблиця II. Виходячи з цього слід, на нашу думку, проаналізувати сукупності інвентарю кожного окремого поховання. Про інвентар інгумаційних поховань пруго-дністровського межиріччя йшлося вище, тому ми одразу перейдемо до розгляду речових наборів поховань поріччя Дніпра та ДЛЛ.

Набір інвентарю, що складається лише з двох фібул, супроводжував березівське поховання. Одна з них, яка належить до типу П.С за І.О.Гавритухіним (таб.2., А, 2), не може бути впевнено співставлення з конкретним культурним середовищем. Картографування фібул цього типу демонструє їх широке розповсюдження у Центральній та Південно-Східній Європі [Гавритухин, Обломский, 1996, с.230, рис.51], тому традиційне уявлення про виробницт-

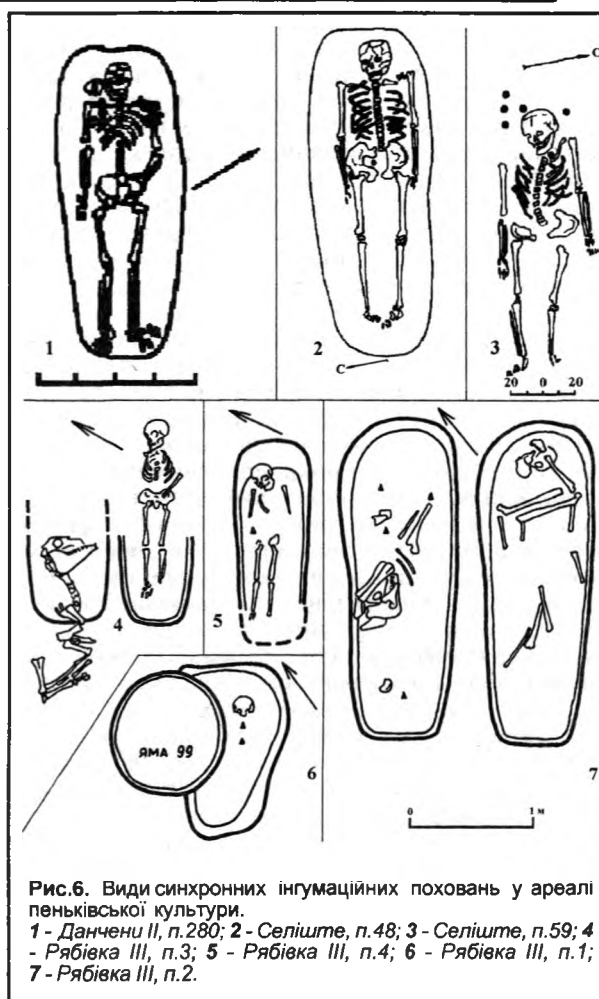

Рис.6. Види синхронних інгумаційних поховань у ареалі пеньківської культури.
1 - Данчени II, п.280; 2 - Селиште, п.48; 3 - Селиште, п.59; 4 - Рябівка III, п.3; 5 - Рябівка III, п.4; 6 - Рябівка III, п.1; 7 - Рябівка III, п.2.

во подібних застібок виключно у Середньому Подніпров'ї здається нам некоректним. Слід, проте, зазначити, що фібули з специфічним декором з великої кількості дрібних кіл, являють собою досить компактний варіант у межах цього типу. Географічно подібні вироби сконцентровані на південній околиці лісостепу, а березівська знахідка є найпів-

Комплекси	Категорії інвентарю																Б/і
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	
	а	б	а	б													
Б-ка		х															
Бал.		х	х		х			х	х								
Д., п.280		х	х	х	х												
М-ч	х	х	х	х	х	х		х	х	х	х	х	х	х	х		
С., п.59	х				х	х	х									х	
Пос-ки	х					х											
Р., п.4			х														
Р., п.1			х														
С., п.48										х							
Р., п.2										х							
Р., п.3																х	

Табл. II. Категорії супроводжуючого матеріалу ранньосередньовічних інгумацій у ареалі пеньківської культури.
Р. - Рябівка III; Д. - Данчени II; С. - Селиште; М-ч - Мохнач; Б-ка - Березівка; Пос-ки - Поставуки; Бал. - Балаклія.
1 - фібули (а - одна; б - пара); 2 - браслети (а - непарний; б - парні); 3 - керамічний посуд; 4 - намистини; 5 - підвіски; 6 - пряслиця; 7 - пронизка; 8 - дзвоники; 9 - деталі поясної гарнитури; 10 - нашивні бляшки; 11 - шийні гривні; 12 - скроневі кільця; 13 - головні вінці; 14 - перстень; 15 - мушлі каури; 16 - кістяна голка.

нічною з них [Гавритухин, Обломский, 1996, с.37-38, с.230, рис.51]. Щодо іншої фібули з цього поховання (таб.2, А, 1), то вона, як вже зазначалося вище, не має аналогії. Разом з тим, незвичайний декор цього виробу, який є похідним від кербшнітного, характерного для кримських пальчастих фібул I пол. VII ст. [Айбабин, 1990, с.21-22], дозволяє припускати, що березівська фібула кримського виробництва, або принаймні місцевий дериват кримських. Таким чином, речовий набір поховання у Березівці є еклектичним за складом і не вкладається у рамки пенківської ювелірної традиції.

Простий набір інвентарю (фібула та пряслице) мало і поставмукське поховання (до публікації М.П.Авенаріуса була включена лише фібула). Застібка з Поставмук, як було зазначено вище, не має точних аналогій, тому співвіднесення її з певною ювелірною традицією поки що є гіпотетичним. За зауваженням О.М.Приходнюка суто з Середнім Подніпров'ям співвідносяться подібні фібули (верхній щиток прикрашений розгорнутими у різні сторони голівками пташок або звірів, нижній - у вигляді геральдичного щита), позбавленні будь-якого додаткового декору. Іншу лінію представляють вироби з "ялинковим" орнаментом на полях щитків і більш детально проробленими голівками тварин, які розташовувалися як на верхньому, так і на нижньому щитках. Такі вироби зустрічаються не лише у Подніпров'ї, а й у Криму [Приходнюк, 1998, с.56-57]. Поставмукська фібула (таб.2, С) має риси обох цих ліній: нижній щиток оформлений у вигляді геральдичного щита, проте верхній - ажурний, з добре проробленими деталями, до того ж обидва щитки мають орнамент у вигляді ліній з насічок, які підкреслюють конструктивні елементи фібули. Такий орнаментальний мотив присутній лише на поставмукській фібулі, що ще більше підкреслює її індивідуальність. Отже, фібула з Поставмук має риси, притаманні як слов'янській, так і кримській ювелірній традиції, тому однозначно твердити про її місцеве, подніпровське походження не можна.

Досить бідним є супроводжувачий інвентар поховань могильника Рябівка III. Культурний контекст геральдичних поясних гарнітур, частиною однієї з яких є пряжка з п.2 (таб.2, D, 3), досить широкий, проте більшість дослідників вважають "законодавцями мод" у цій області кочовиків. Більш складним завданням є культурна інтерпретація "змійоголових" браслетів з пп.1 та 4 (таб.2, D, 1, 2, 6). Подібні вироби не відомі у синхронних кочівницьких старожитностях, проте вони досить часто зустрічаються у "антських" скарбах (див. п. 2), а також на пенківських пам'ятках [Приходнюк, 1998, с.59-60]. Щоправда, рябівські браслети дещо відрізняються за декором сплосчень кінців, але так чи інакше, ці прикраси були, імовірно, запозичені (можливо, з певною творчою переробкою) зі слов'янського середовища.

Достатньо багатим є балаклійське поховання, проте з його інвентарю відомі за малюнками лише фібули та браслет. Пальчаста фібула з циркульним орнаментом (таб.2, В, 1) відноситься до типу II.C за І.О.Гавритухінін [Гавритухин, Обломский, 1996, с.37-38, 161]. Фібули цього типу не мають чіткого культурного контексту, про що вже йшлося вище. Друга фібула з каймою з пташиних голівок навколо верхнього щитка (таб.2, В, 2) (тип II.D за І.О.Гавритухінін [Гавритухин, Обломский, 1996, с.161]) також не може бути співвіднесена з певною ювелірною традицією. Вона має досить незвичайний як для подніпровських, так і кримських аналогів декор - дрібні кола та зигзагоподібні лінії, що обводять групи цих кіл. Щоправда, перший елемент цього декору є спе-

цифічною рисою одного з варіантів пальчастих фібул типу II.C за І.О.Гавритухінін, які пов'язані виключно з Подніпров'ям, але переважна більшість подібних виробів сконцентрована на межі Степу та Лісостепу, про що вже йшлося вище [Гавритухин, Обломский, 1996, с.37-38, 230, рис.51]. Специфічність убору з балаклійського поховання підкреслює браслет з надітим на нього дзвоником [Корзухіна, 1996, табл. 22, 3]; речі такого плану не відомі у синхронних комплексах. Таким чином, і інвентар балаклійського поховання не може бути однозначно співвіднесений з певною ювелірною традицією.

Нарешті, розглянемо речовий набір поховання Мохнач. Як вже зазначалося, переважна більшість речей з нього має аналогії у складі дніпровських скарбів I-ї групи, тобто відбиває пенківську ювелірну традицію. Перш за все, це стосується ланцюга (таб. 3, 3), гривень (таб. 3, 4), трапецієподібних підвісок (таб. 4, 7), скроневих кілець (таб. 3, 8), головних вінець (таб. 3, 9). Особливої уваги заслуговує підв'язна широкоплатівчаста фібула (таб. 3, 6), яка належить до варіанту 26 типу II дніпровської серії двочленних прогнутих підв'язних шарнірних фібул за І.О.Гавритухінін. Такі вироби також зустрічаються у скарбах I-ї групи (Колосково, Козіївка, Гапонове), а решта знахідок пов'язана виключно з пенківськими пам'ятками [Гавритухин, Обломский, 1996, с.39, 232, рис.53, 233, рис.54]. Щодо пальчастих фібул мохнацького поховання, то як більшість подібних виробів вони достатньо індивідуальні (таб.3, 1, 2). На нашу думку, найближчими до фібул з Мохнача є вироби типу I/II.C за І.О.Гавритухінін. Такі речі, на думку зазначеного автора, слід пов'язувати з кримським ювелірним центром [Гавритухин, Обломский, 1996, с.37-38]. Так чи інакше, речовий набір мохнацького поховання є типовим для слов'янського (пенківського) середовища; саме такий склад жіночого убору неодноразово зафіксовано у "антських" скарбах I-ї групи. Нарешті, необхідно зазначити і те, що горщик з мохнацького поховання (таб.5, 2) належить до типових пенківських форм як за технологічними ознаками (домішок шамоту у тісті), так і судячи з профілю частини, що збереглася (біконічна, з чітко вираженим ребром).

Підбиваючи підсумок спробам класифікувати ранньосередньовічні інгумації у ареалі пенківської культури зазначимо, що у культурному плані вони не складають єдності, адже поховальна традиція, за якою вони справлені не уніфікована (є як ґрунтові, так і підкурганні поховання, відрізняються конструкції могильних споруд, орієнтація похованих тощо), тому термін "культура інгумацій", застосований у праці І.О.Гавритухіна та А.М.Обломського, здається нам неадекватним. Частина поховань зазначеного кола має яскраві кочівницькі риси. Найбільш чітко ці риси проявлені на могильнику Рябівка III, а також у похованнях у Березівці та Поставмуках. В інших випадках підстави для виділення інгумаційних поховань з пенківського культурного контексту дає характер поховального інвентарю. У жодному випадку, окрім Мохнача, прикраси з інгумацій зазначеного кола не пов'язуються чітко виключно з пенківською ("антською") ювелірною традицією. У деяких випадках (Селіште, п.48, Данчени, п.280) ми маємо виразні кримські паралелі прикрасам, у інших (Балаклія, а також виділені за рисами поховальної традиції Поставмуки та Березівка) - зв'язки з причорноморськими ювелірними центрами є гіпотетичними, проте вважати прикраси з цих пам'яток суто "антськими" виробами підстав також немає. Особливий випадок являє п.59 Селіште, фібула з якого має паралелі у ювелірній традиції слов'ян Подунав'я.

Досить цікавим є мохнацьке поховання. У цьому випадку ми маємо ілюстрацію ще більш складного еkleктичного поєднання різних культурних традицій: жінка у специфічному слов'янському багатому вбранні похована за традицією інгумації (що не є чітким етноіндикатором, проте, скоріше за все - неслов'янська традиція) у підбійній могилі з орієнтацією на південний захід (що виділяє її навіть з кола ранньосередньовічних інгумацій у пеньківському ареалі, проте однозначно вказує на степове культурне середовище) у супроводі пеньківської посудини (елемент слов'янської традиції). Розташування поховання досить глибоко у лісостепу дозволяє припускати, що це була жінка неслов'янського походження (це положення є гіпотетичним, оскільки немає визначення антропологічного типу небіжчиці наслідком руйнації кістяка), яка була дружиною знатного слов'янина. За рядом етнографічних рис (убір та посудина) небіжчиця цілком "вписується" у пеньківське культурне середовище, проте за поховальною традицією це поховання виходить за межі пеньківського культурного контексту, тобто про остаточну асиміляцію мову вести не можна.

Єдиним елементом, що маркує зазначені інгумації як певну єдність, є речі кола "старожитностей антів". Незважаючи на те, що більшість цих речей не має однозначної культурної та етнічної інтерпретації, незалежно від центру виготовлення, у даному регіоні вони пов'язані переважно зі слов'янським середовищем. У зв'язку з цим, не зовсім адекватною здається спроба В.С.Аксенова та Л.І.Бабенка інтерпретувати зазначені пам'ятки як поховання представників певної соціальної верстви - вузького елітного прошарку, що мав надкультурний та надетнічний характер [Бабенко, Аксенов, 1998, с.120], на що свого часу вказували також І.О.Гавригун та А.М.Обломський. Зазначені автори вбачають в усіх знахідках "старожитностей антів" (скарби, поховальний інвентар, випадкові знахідки тощо) майно представників саме такого елітного угруповання, яке нібито очолювало певний політичний союз, до складу якого входили представники різнокультурного населення Лісостепу та Степу Південно-Східної Європи [Гавригун, Обломський, 1996, с.147].

Слід констатувати, що однозначно заперечувати слов'янську належність небіжчиків, похованих за традицією інгумації у супроводі речей кола "старожитностей антів" не можна. Проте, як було показано вище, для слов'ян характерною була кремація, що була сталим елементом слов'янської поховальної практики, а престижні речі зазначеного кола зустрічаються і у кремаційних похованнях. Єдиним надійним етнічним індикатором, який можна "прочитати" археологічно, у такому випадку залишається модель поховальної практики. Тому з найбільшою вірогідністю інгумації у пеньківському ареалі слід все ж вважати "неслов'янськими",

адже протистояння кремаційної та інгумаційної традицій є наочним.

Причини появи інгумацій вимагають пояснення, а тому звернемо увагу на інший аспект проблеми, на який раніше не зверталася увага – на питанні статевої належності похованих за обрядом інгумації. У більшості випадків ми можемо інтерпретувати поховання цього кола як жіночі. Виключеннями є могильник Рябівка III, проте його специфіка вже неодноразово підкреслювалася вище, та п.48 Селіште, яке дещо "випадає" з зазначеного кола пам'яток з огляду на його хронологію, і стать похованого в якому залишається неясною. Однозначно ж як жіночі інтерпретуються п.59 Селіште, п.280 Данчен II, Мохнач та Поставмуки; у похованнях у Березівці та Балаклії, судячи з складу інвентарю, також поховані жінки. Цілком можливо, що ці пам'ятки є похованнями жінок з степового середовища, що брали шлюб з слов'янами – пеньківцями і навпаки. В такому випадку перед нами доволі проста модель екзогамних шлюбних зв'язків між слов'янами та кочовиками у зонах контакту.

Підбиваючи загальний підсумок нашого дослідження підкреслимо наступне:

інгумації з речами кола "старожитностей антів" у пеньківському ареалі не випадають з культурного середовища пеньківського населення за інвентарем, проте залишені представниками іншоетнічного населення, що ілюструється протиставленням традиції інгумації та кремації;

самі по собі інгумації зазначеного кола не утворюють культурної єдності, адже вони значно відрізняються за елементами поховальної практики, тому є всі підстави припускати, що ці поховання залишені різними за походженням групами населення;

щодо останніх, то у сучасній літературі намічено дві лінії походження носіїв інгумацій зазначеного кола, які умовно можна назвати "стєпова" та "постчерняхівська"; перша з них на цей час має більше аргументів на свою користь, друга, на нашу думку, є хибною, адже не витримує критики з точки зору хронології;

моделі контактів "носіїв інгумацій" та пеньківського населення мали різний характер: в одних випадках групи іншокультурного населення, що епізодично проникали до лісостепу обмежено контактували з місцевим населенням (Рябівка III), тоді як в інших слід припускати входження представників іншоетнічного населення до складу пеньківських громад;

переважна більшість поховань зазначеного кола демонструє збереження певних рис кочової поховальної практики, тому не можна вести мову про значний асиміляційний вплив пеньківського населення на "носіїв інгумацій" навіть за умов їх включення у склад слов'янських громад через інститут екзогамних шлюбів.

ЛІТЕРАТУРА

- Авенариус Н.П. 1896. Поставмурские курганы // ЗРАО. т.VIII. вып.1-2.
 Аксенов В.С., Бабенко Л.И. 1998. Погребение VI-VII веков н.э. у села Мохнач // РА. №3.
 Афанасьев Г.Е. 1987. Население лесостепной зоны бассейна Среднего Дона в VIII-IX вв. (аланский вариант салтово-маяцкой культуры) // Археологические открытия на новостройках. вып.2. М.
 Баран В.Д. 1981. Черняхівська культура. К.
 Березовец Д.Т. 1963. Поселения уличей на р.Тясмин // МИА. вып. 108.

- Березовец Д.Т. 1969. Могильники уличей в долине р.Тясмин // Слов'яноруські старожитності. К.
 Бобринский А.А. 1901. Курганы и случайные находки близ м.Смела. т. III. СПб.
 Бодянский О.В. 1952. Загальний звіт про археологічні дослідження у Надпоріжжі за 1952 р. // НА ІА НАНУ. №1952/22.
 Бодянский О.В. 1953. Звіт за археологічні відкриття та дослідження в Надпоріжжі в 1953 р. // НА ІА НАНУ. №1953/4Д.

- Бокий Н.М., Плетнева С.А. 1988. Захоронение семьи воина-кочевника X в. в бассейне Ингула // СА. №2.
- Винников А.З. 1990. Контакты донских славян с алано-болгарским миром // СА. №3.
- Гавритухин И.О., Обломский А.М. 1996. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. М.
- Гороховский Е.Л. 1988. Хронология ювелирных изделий первой половины I тыс. н.э. лесостепного Поднепровья и Южного Побужья. Дисс. ... канд. истор. наук. // НА ИА НАНУ. ф.12. №685.
- Данилевич В.Е. 1905. Раскопки курганов около с.Буд и х.Березовка Ахтырского уезда Харьковской губернии // Труды XII АС. т. I. М.
- Каталог выставки XI Археологического съезда в Киеве. К. 1899.
- Копыл А.Г., Татаринцов С.И. 1990. Мусульманские элементы в погребальном обряде праболгар Среднедонечья // Ранние болгары и финно-угры в Восточной Европе. Казань.
- Корзухина Г.Ф. 1996. Клады и случайные находки вещей круга "древностей антов" в Среднем Поднепровье. Каталог памятников // МАИЭТ. вып. V. Симферополь.
- Липкинг Ю.А. 1974. Могильники III четверти I тыс. н.э. в Курском Посеймье // РВД. Л.
- Любичев М.В. 1994. Контакты славян Днепродонецкого междуречья и населения северо-западной Хазарии в конце VII - начале VIII вв. // Древности 1994. Харьков.
- Обломский А.Н., Терпиловский Р.В. 1993. Новые погребения раннесредневековых кочевников на Сумщине // Кочевники Урало-Казахстанских степей. Екатеринбург.
- Падин В.А. 1960. Раннеславянские поселения и могильник в районе Трубчевска // СА. №3.
- Плетнева С.А. 1972. Об этнической неоднородности населения северо-западного хазарского пограничья // Новое в археологии. М.
- Плетнева С.А. 1989. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. М.
- Приходнюк О.М. 1980. Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI-IX ст.н.е. К.
- Приходнюк О.М. 1996. Археологические данные о связях славян и степного кочевого населения в VII- VIII вв. // МАИЭТ. вып. V. Симферополь.
- Приходнюк О.М. 1998. Пеньковская культура. (Культурно-хронологический аспект исследования). Воронеж.
- Приходнюк О.М., Падин В.А., Тихонов Н.Г. 1996. Трубчевский клад анского времени // Материалы I тыс. н.э. по археологии и истории Украины и Венгрии. К.
- Рафалович И.А. 1973. Исследования раннеславянских поселений в Молдавии // АИМ в 1970-71 гг. Кишинев.
- Рафалович И.А., Лапушнян В.П. 1974. Работы Реутской археологической экспедиции // АИМ 1972 г. Кишинев.
- Рафалович И.А., Гольцева Н.В. 1981. Раннеславянское поселение V-VII вв. Данчены I // АИМ 1974-76 гг. Кишинев.
- Рафалович И.А. 1986. Данчены. Могильник черняховской культуры III-IV вв. н.э. Кишинев.
- Русанова И.П. 1976. Славянские древности VI-VII вв. М.
- Седов В.В. 1995. Славяне в раннем средневековье. М.
- Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. К. 1990.
- Сміленко А.Т. 1975. Слов'яни та їх сусіди у Степовому Подніпров'ї (II - XIII ст.). К.
- Спицин А.А. 1928. Древности антов // Сборник статей в честь академика А.И.Соболева. Л.
- Щеглова О.А. 1990. О двух группах кладов "древностей антов" в среднем Поднепровье // МИАДЛ. Курск.
- Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н.э. К. 1985.

CONTENTS

Kukharchuk Yu. Mousterian location Chulatovo III in Desna area and interpretation of its cultural belonging	3
Pyasetski V. The Palaeolithic of the Eastern part of the Volhynian Uplands	8
Stupak D. Technology of the flint chipping of the Svider culture of Ukrainian Polissja (by the analyzes of nucleuses)	18
Kornienko V. The classification of the Late Paleolithic images	25
Smytyna E. Population migrations and the way of the historical-cultural adaptation: some problems of correlation (at the materials of Mesolithic settlements of Ukraine)	31
Mikhailova N. Myths about the deer of the Eurasian peoples	38
Hassan Hasan. Ancient Mary city (problems of historical and archaeological study)	45
Mamleeva L. Formation of Great Silk Road in the system of transcivilization interaction of the peoples of Eurasian.	53
Pioro V. Graves of the Katakombna culture with the production tools in the Luaganska province	62
Lysenko S. Cemetery of Kozarovychy of Late Bronze Age	69
Zubar V., Krapivina V. About Roman Garrison in Olbia in the middle of the 3rd Century	76
Petrauskas A., Petrauskas O., Shyshkin R. The new settlement of the Late Zarubnynetska culture near Krukivschina in the Kyiv region	84
Levada M., Osadchiy R. The New Monuments of Chernyahov Culture to the North of Vinnitsa Province (about a question of the population settlement between the rivers Ros' and South Bug)	92
Sinitsa E. Early mediavel ingumations in penkovka culture area	98
Komar A. Pre-Saltiv and Early Saltiv horizons in Western Europe (problems of chronology)	111
Aksjonov V. The Staryj Saltiv catacomb cemetery	137
Komar A., Pioro V. Barrows of the Khazarian time in the Lugansk region	150
Tahtaj A. Burial complex of the Khazarian times from Chistjakovo (Stalinsk region)	160
Krasilnikov K. Kitchen ceramics and some wares of special designation made of clay of Saltiv-Majaki culture in the Middle Donets region	170
Shilin Y. New in numismatics of the Kharahanides	178
Androschuk F. Sweden Birka and its contacts with the East	194
Gotun I.A. Functional features of the nonfortified settlements of the Middle Dniepr region in 10 th – 13 th centuries A.D.	206